चतुर्थोऽध्यायः

[श्रीरामावतारे अयोध्याप्रवेशः]

ॐ ॥ अथाभ्यवर्द्धंश्चतुराः कुमारा नृपस्य गेहे पुरुषोत्तमाद्याः ।
नित्यप्रवृद्धस्य च तस्य वृद्धिरपेक्ष्य लोकस्य हि मन्ददृष्टिम् ॥ १ ॥

तात्पर्यदीपिका

ओ३म् ॥ लक्ष्मीकान्तमनन्तसद्गुणतनुं दोषातिदूरं सदा
ब्रह्माहीन्द्रशिवेन्द्रपूर्वविबुधैराराधिताङ्घ्रिद्वयम् ।
भक्ताभीष्टकृतौ सतां[1] सुरतरुं भक्त्या सदोपास्महे
[2](दैत्यानामसतां) विदारणविधौ वज्रोपमानं सदा ॥ * ॥

यः प्राणप्रवरः प्रणम्य विबुधैरभ्यर्थितो भूतळे
भूत्वा श्रीहरितत्व(बोध)नकृते श्रीमध्वनामा विभुः ।
कृत्वा भाष्य(वरं) च (सोपनिषदः [2]सद्ब्रह्म)सूत्रावळे-
श्चक्रे भारतभावनिर्णयममुं जिष्णुं[3] भजामो मुदा ॥ * ॥

[4]भूयासुर्विष्णुतीर्थाख्यसन्मुनीन्द्रकृपाबलात् ।
अन्तरेणान्तरायं नो मङ्गलानि निरन्तरम् ॥ * ॥

अथ अवतारानन्तरम् । चतुराः कुशलाः । वृद्धिः, उच्यत इति शेषः ॥ १ ॥

भारतभावचन्द्रिका

ॐ ॥ मेघश्यामे पूरितनिजजनकामेऽथ रक्षसां भीमे ।
सीताहृदयारामे रामे रमतां मतिः सदा सा मे ॥ * ॥

---

१. अनन्वितम् । **'युक्ताभीष्टकृतौ सताम्'** इति पाठः स्यात् । **'सं-कृतौ सदा सुरतरुं भक्त्या मुदोपास्महे'** इति ।

२. () एतच्छिह्नान्तर्गतो भागः कोशे लुप्त इत्युपक्षिप्तः । एवमुत्तरत्रापि ।

३. **'विष्णुम्'** इत्यादर्शे पठ्यते । अयं सम्भावितः पाठः ।

४. **'भूयाद् वृष्णीन्द्रतीर्थाख्य–'** इत्यादर्शे । अयं च सम्भावितः पाठः ।

निरीक्ष्य नित्यं चतुरः कुमारान् पिता मुदं सन्ततमाप चोच्चम् ।
विशेषतो राममुखेन्दुबिम्बमवेक्ष्य राजा कृतकृत्य आसीत् ॥ २ ॥

तन्मातरः पौरजना अमात्या अन्तःपुरा वैषयिकाश्च सर्वे ।
अवेक्षमाणाः परमं पुमांसं स्वानन्दतृप्ता इव सम्बभूवुः ॥ ३ ॥

(नित्यं)[१]निरीक्ष्य सन्ततं मुदमाप । उच्चमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥ अन्तःपुराः अन्तःपुरस्थाः । स्वानन्दः स्वरूपानन्दः ॥ ३ ॥

असुरकुलधूमकेतुं रघुकुलकेतुं सतां विपत्तिमपनेतुम् ।
अवतीर्णं भवसेतुं चिन्तय रे चित्त मुक्तिपदहेतुम् ॥ ✻ ॥

अथ रामावतारकथामारभते । तत्रापि सीतामुदुह्यायोध्याप्रवेशपर्यन्तां कथामस्मिन्नध्याये । अथाभ्यवर्धन् । अथशब्दो मङ्गलार्थः, रामावतारकथारम्भार्थश्च । अभितः रूपतो गुणतः शक्तितश्च अवर्धन्त । अथवा अभित इत्युभयतः । अन्तर्बहिश्च । अन्तः प्रज्ञानेन । बहिः पौरुषेण । लोकस्य मन्ददृष्टिमपेक्ष्य भगवतो वृद्धिः, अन्येषां कुमाराणां च देवांशत्वादिति परस्मैभाषा । **'अवर्धन्निन्द्रमरुतश्चिदत्र'** [ऋ.सं.१०.७३.१] इतिवदभ्यवर्धन् लोकानभयदानेनावर्धयन्निति वा । प्रसङ्गावधानं चातुर्यम् । शस्त्रशास्त्रकुशलता च । स्वरूपतः पुरुषोत्तमः । अवतारे च मर्यादापुरुषोत्तमः । वृद्धिः पूर्वावधित उत्कर्षावाप्तिः । उत्तरावधिराहित्यं प्रकर्षः । वृद्धिरहितस्यापि वृद्धिर्मन्ददृष्टिमपेक्ष्य हि । **'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्'** इति हि श्रूयते । वास्तवग्रहणापाटवं मान्द्यम् ॥ १ ॥ पुत्रलाळनचतुरः पिता, चतुरः कुमारान् निरीक्ष्य । उच्चमिति क्रियाविशेषणमुत्तरान्वयि वा । उच्चं सर्वाधिकसौन्दर्यसारं राममुखेन्दुमवेक्ष्य विशेषतश्च कृतकृत्यो लब्धसर्वाभीष्ट आसीत् । तथा हि रामायणे–**'तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः । बभूव भूयः–'** [बा. कां.१८.२३] इति, **'तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः । इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः'** [२५] इति च ॥ २ ॥ पुरभवं सर्वं पौरमुच्यते । उद्यानमपि पौरम् । कत्तृणमपि पौरम् । अतः स्फुटत्वाय पौरजना इत्याह । पुरवासिनो मनुष्या इत्यर्थः । सर्वव्यवहारनिर्वहणे ये राज्ञा सह भवन्ति तेऽमात्याः । धीसचिवा इत्यर्थः । **'अव्ययात् त्यप्'** [अ.सू.४.२.१०४] इति पाणिनिः । **'अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यप्'** इत्यर्थः । अन्तःपुरं राजदाराणां गृहम् । अन्तःपुरा राजदाराः । पञ्चाशच्च त्रीणि शतानि च । **'अर्धसप्तशतास्तासु प्रमदास्ताम्रलोचनाः'** [अ.कां.३४.१३] इति वाल्मीकीये । मातृपदेनैव तासां ग्रहणे अन्तःपुराधिकृता राजगृहदासाः दास्यश्चान्तःपुरा उच्यन्ते । वैषयिका देशवासिनः । जानपदिका वा । **'विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद् यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्'** इति मेदिनी । वस्तुतो जनपदो जानपदो विषय इत्येकार्थानि पदानि । अथापि

---

१. अयं सम्भावितः पाठः । **'मिलनं निरीक्ष्य'** इत्यादर्शे पठ्यते ।

ततः सुवंशे शशिनः प्रसूतो गाधीति शक्रस्तनुजोऽस्य चाऽसीत् ।
वरेण विप्रत्वमवाप योऽसौ विश्वस्य मित्रं स इहाऽजगाम ॥ ४ ॥

ततः, शक्रः शशिनः सुवंशे गाधीति प्रसूतः, (अस्य) यस्तनुजः आसीत् असौ वरेण विप्रत्वमवाप । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रनामा । स तस्मिन् श्रीरामविलासप्रादुर्भावसमये इह आजगामेत्यन्वयः ॥ ४–५ ॥

जनानामधिष्ठानं जनपदः । स्थानमात्रं विषय इति विशेषः । तेन मृगा अपि वैषयिका भवन्ति, न जनपदाः । तदेतदाह–वैषयिकाश्च सर्वे मृगा अपि पक्षिणोऽपीति । किमिम इम इति पृथग्वचनेन । सर्वेऽपि सन्तुतुषुरिति वा । स्वानन्दतृप्ता मुक्ता इव । दुःखासम्भिन्नः स्वानन्दः । स्वरूपानन्दो वा । सम्बभूवुः सम्पूर्णकामा बभूवुः । परमं पुमांसम्, स्वरूपत आवेशतश्च चतुर्धाऽवस्थितम् ॥ ३ ॥ ततः रामस्य शैशवानन्तरम् । यदा स चतुर्दशवर्षो बभूव तदा विश्वस्य मित्रं विश्वामित्र इहायोध्यायामाजगाम । कोऽयं विश्वस्य मित्रम्? आह– यः शक्रो गाधिनामाऽऽसीत्, तस्य यस्तनुज आसीत् स इति । लोकसुखकारिणि वंशे । शशिनः शोभनो वंशो यस्य तस्मिन् कुशनाभे वा । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोरित्यतो गाधत इति गाधीति गाधिरिति प्रथितो राजा प्रसूतः । **'कुशनाभसुतस्त्वासीद् गाधिरित्येव विश्रुतः । गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः'** [बा.कां.५१.१९] इति रामायणे । **'कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभश्च धार्मिकः । गाधिस्तस्य सुतो राजन् विश्वामित्रस्तु गाधिजः'** [आ.प.९८.६८] इति भारते । भागवते तु **'गाधिरासीत् कुशाम्बुजः'** [९.१३.५] इति पठ्यते । पुंव्यत्यासेन पठनं पुराणशैलीविदां नाविदितम् । कुशाख्येऽम्बुनि सरसि अम्बुजमिव कुलालङ्कारो जात इति व्याख्येयम् । कुशनाभस्यैव कुशिक इति नामान्तरम् । तत एव च विश्वामित्रं कौशिकमाचक्षते । **'कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ । गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्याऽत्मसम्भवः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः'** [आ.प.१९१.३–४] इति च भारते । **'गाधेः कुशिक इति नामान्तरम्'** इति वदन् माधवयोगी कतककृद् भ्रान्त इत्युपेक्ष्यः । चतुर्मुखस्य वरेण विप्रत्वमवाप । **'तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः । अमन्यत महातेजा वरदोऽदर्शयत् तदा । स तु वव्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति । तथेति चाब्रवीद् ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः'** [श.प.४१.२७–८] इति ह्रदप्रवेशे । **'ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः । विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् । ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः । ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक'** [बा.कां.६४.१८–९] इति वाल्मीकीये । **'ब्रह्मर्षिस्त्वं न सन्देहः सर्वं सम्पत्स्यते तव'** [२५] इति च । **'अनृष्यानन्तर्ये–'** [अ.सू.४.१.१०४] इति सूत्रभाष्ये पतञ्जलिरप्याह– **'विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्रभवानृषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्रभवान् गाधिरपि ऋषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्रभवान् कुशिकोऽपि ऋषिः सम्पन्नः'** इति । स गाधिसुतः विश्वस्य सज्जनलोकस्य मित्रं न केवलम् । विश्वस्य विष्णोरपि । मितिं प्रमितिं त्रायत इति मित्रम् । ऋषावभिधेये पूर्वपदस्य दीर्घः– **'मित्रे चर्षौ'**[अ.सू.६.३.१३०] इति ॥ ४ ॥

तेनार्थितो यज्ञरिरक्षयैव कृच्छ्रेण पित्राऽस्य भयाद् विसृष्टः ।
जगाम रामः सह लक्ष्मणेन सिद्धाश्रमं सिद्धजनाभिवन्द्यः ॥ ५ ॥

अनुग्रहार्थं स ऋषेरवाप सलक्ष्मणोऽस्त्रं मुनितो हि केवलम् ।
ववन्दिरे ब्रह्ममुखाः सुरेशास्तमस्त्ररूपाः प्रकटाः समेत्य ॥ ६ ॥

अथो जघानाऽशु शरेण ताटकां वराद् विधातुस्तदनन्यवद्ध्याम् ।
ररक्ष यज्ञं च मुनेर्न्निहत्य सुबाहुमीशानगिरा विमृत्युम् ॥ ७ ॥

शरेण मारीचमथार्ण्णवेऽक्षिपद् वचो विरिञ्चस्य तु मानयानः ।
अवद्ध्यता तेन हि तस्य दत्ता जघान चान्यान् रजनीचरानथ ॥ ८ ॥

केवलं ऋषेरनुग्रहार्थं हि ॥ ६–८ ॥

रक्षितुमिच्छा रिरक्षिषा । तेन रिरक्षिषयेति वक्तव्ये रिरक्षयेत्याह । तेनाक्षरलोपेन रामस्य यज्ञरक्षणं कियन्मात्रमित्याह । तथाहि भागवते– **'एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया'**[४.१४.५२] इति । अस्य विश्वामित्रस्य भयादेव पित्रा दशरथेन विसृष्टः प्रेषितो रामः । सिद्धजना ये योगसिद्धास्तपसा साक्षात्कृतपरब्रह्माणः । सिद्धाश्रमम् । **'एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः । सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो यत्र महातपाः'** [बा.का.२९.३] इति वाल्मीकीये । **'बहवोऽत्र तपस्यन्तः सिद्धाः सिद्धत्वमाययुः । तस्मात् सिद्धाश्रमो नाम सिद्धेर्दाता ह्यधोक्षजः'** [बा.कां. ५.८] इति सङ्क्षहरामायणे ॥ ५ ॥ ऋषेः भगवदुद्देशं जानतः, अत एव **'भगवतोऽनुग्रहोऽयं मयि'** इति जानतश्च केवलमनुग्रहार्थम् । **'ऋष ज्ञाने'** । नित्यं मननशीलाद् विश्वामित्रात् । ववन्दिरे अभिवादपूर्वकं तुष्टुवुः । अस्त्ररूपा अस्त्रमानिनः ब्रह्ममुखाः । ब्राह्मस्य ब्रह्मशिरसश्च ब्रह्मा । शैवस्य शिवः । वायव्यस्य वायुर्मानी । ब्रह्माद्याः सर्वे समागत्य ववन्दिरे । ते किलास्त्रेषु सन्निहिता इत्यस्त्राणि तेषां रूपाणि शरीराणीव । समेत्य सम्मुखमागत्य ॥ ६ ॥ अथो अस्त्रग्रहणानन्तरम्, **'हन्यतामियम्'** इति मुनिकृताभ्यर्थनानन्तरं च । ततोऽन्येनावध्याम् । ततोऽनन्येन स्वेनैव वध्याम् । ताटकां दुहितरं सुकेतोः, भार्यां जम्भसुतस्य सुन्दासुरस्य, जननीं मारीचस्य । ताटयतीति ताटका । **'तट तड आघाते'** इति काशकृत्स्नः । उपसुन्दसुतं सुबाहुमीशानगिरा विमृत्युमपि निहत्य आग्नेयास्त्रेण । **'दिव्यमाग्नेयमद्भुतम् । सुबाहूरसि चिक्षेप–'** [वा.रा;बा.का.३०.२१] इति स्मरणात् ॥ ७ ॥ अथ सुन्दसुतं मारीचं विरिञ्चगिरा विमृत्युं विरिञ्चस्य वचो मानयानः अर्णवेऽक्षिपत् । विरिञ्चे प्रीत्यतिशयं प्रकाशयन्निति तुनाऽऽह । **'मारीचः सुन्दपुत्रस्तु ताटकायामजायत । दण्डके निहतः सोऽथ राघवेण बलीयसा'** [ब्र.पु.उपो.पा.५.२६] इति च । शरेण पवमानास्त्रेण । **'पवमानास्त्रेण महता मारीचं तु निशाचरम् । सागरे पातयामास शुष्कपर्णमिवानिलः'**

तदा विदेहेन सुतास्वयंबरो[1] विघोषितो दिक्षु विदिक्षु सर्वशः ।
निधार्य्य तद् गाधिसुतानुयायी ययौ विदेहाननुजानुयातः ॥ ९ ॥

निधार्य अवधार्य । तत् स्वयम्बरविघोषणं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

[उ.खं. २४२.१२८] इति पाद्मे । **'स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः । सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसम्प्लवे'** [बा.का.३०.१७] इति वाल्मीकिवचनमप्येतेन गदितार्थम् । वायुर्हि मनुरुच्यते–**'यद्वै मनुरवदत् तद् भेषजम्'** इत्यादौ । **'सताडकं सुबाहुं तु हत्वा प्रक्षिप्य दूरतः । मारीचं मानवास्त्रेण विश्वामित्रमतोषयत्'** [उ.खं. ७५.१०] इति नारदीयवचनं च । **'मारीचं मानवास्त्रेण मोहितं दूरतोऽनयत्'** [अ.पु.५.८] इत्याग्नेयवचनं च । तेन विरिञ्चेन । तस्य मारीचस्य । ताटकया विष्णोरन्येनाध्यत्वं विधात्रा दत्तम् । तदपि न स्वतस्ताटकया तपस्तप्त्वा लब्धो वरः । किन्तु तस्याः पित्रे सुकेतुनाम्ने यज्ञाय दत्तः । स किल विधातारं तोषयंस्तपस्तेपे । तुष्टश्च विधाता तत्सुतायै विष्णोरन्येनावध्यतां वरं ददौ । युक्तं चैतत् । सुकेतोर्यक्षस्य विष्णुभक्तत्वात् । अतः स्वयं विष्णू रामो भूत्वां तां जघान । मारीचस्तु स्वरूपतो विष्णुद्वेषी स्वयमवध्यत्वं वव्रे । तदेतहाह– तेन हि तस्य मारीचस्यैव साक्षाद् दत्तेति । मानयानः मानयमानः । प्राश्च एवं प्रयुञ्जते । जानान इति प्रयोक्तव्ये जनमान इति प्रयुञ्जते । मानयमान इति प्रयोक्तव्ये मानयान इति प्रयुञ्जते । अर्थाधिक्यायाधिकमक्षरं प्रयुञ्जते । अर्थह्रासाय चाक्षर-लोपम् । तेन मानयान इति भगवदपेक्षया विरिञ्चस्य शक्तिह्रासमाह । अथापि भक्तिपरवशतया विरिञ्चस्य वचो मानयमानः । एवं नूतनं पदं प्रयुञ्जानेन भगवद्गुणानुसन्धानायापूर्वं नामान्तरं चासूचि– मानं छन्दोभिधं प्रमाणं यानं वाहनमस्येति । **'छन्दोमयेन गरुडेन समुह्यमानः'** इति हि भागवते । न केवलं पीडाकारी सज्जनमारी च बभूवेति मारीचः । मां रमां सीतारूपां रेचयति वियोजयति रामादिति मारीचः । मारीभिर्माराकशक्तिभिश्चितश्च । मारयतीति वा मारीचः । ईचिवदीचोऽपि प्रत्ययः । अहो भगवदिच्छया पितरौ तथैव नाम कुरुतः, यदुपरिष्टाद् यथार्थं भविष्यति । अथ मारीचनिरासानन्तरं योद्धुमागतान् । अन्यान् सुबाहुमारीचयोरनुचरान् । अथ कार्त्स्न्येन जघान । न मारीचिमिव कञ्चनान्यमवशेषयामसात्यर्थः । **'मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये । आगम्य भीमसङ्काशा रुधिरौघमवासृजन्'** [बा.कां.३०.१२] इति हि रामायणे । **'शेषान् वायव्यमादाय निजघान महायशाः'** [३०.२२] इति च ॥ ८ ॥ विदेहपतिना सीरध्वजेन । विदेहान् मिथिलाम् । सुतास्वयम्बर इति । यत्र कन्या स्वयं कामयमाना बलोर्जितं जितवीर्यशुल्कं वा वरं वृणीते, वरो वा कामयमानां स्वयं बलादादत्ते स स्वयम्बरः । बलं प्रदर्श्य वरणं बलाद्धरणं च बलणम् । क्वचित् सर्वाधिकं विज्ञाय कमित्वा वरणं च बरणम् । ब कामने इति हि धातुपार-ायणिकाः स्मरन्ति । यत्र पितृभ्यां कन्यया वा स्वाभीप्सितस्य वरस्य वरणं स्वयंवरः । यथा रुग्मिण्या रुग्मिणोद्दिष्टः स्वयंवरः । सञ्जातः स्वयम्बरः । वाजपेयव्याजेन सुतास्वयम्बरो घोषितः । इममेव विशेषं द्योतयन् विघोषित इत्याह । **'वाजपेयं क्रतुं यष्टुमारेभे मुनिसत्तमैः । तं द्रष्टुं प्रययुः सर्वे विश्वामित्रपुरोगमाः'** [उ.खं.२४२.१३३]

---

१. **'–स्वयंवरो–'**

**अथो अहल्यां पतिनाऽभिशप्तां प्रधर्षणादिन्द्रकृताच्छिलीकृताम् ।
स्वदर्शनान्मानुषतामुपेतां सुयोजयामास स गौतमेन ॥ १० ॥**

पतिनाऽभिशप्तामित्यत्र पतिशब्दस्य सम्बद्धशब्दत्वात् तेन अहल्याया इति पदेन योजनायां पतिशब्दस्य षष्ठीयुक्तत्वात् 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा'(अ.सू.१.४.९) इति घिसञ्ज्ञा । छन्दस्त्वं चास्य ग्रन्थस्य 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इति छन्दस्त्वेन परिगृहीतेतिहासपुराणाद्यशेषसदागमार्थनिर्णायकत्वेन छन्दस्तुल्यत्वात् सिद्धम् । एवमुत्तरत्रापि वैदिकप्रयोगे गतिः ॥ १० ॥

इति पाद्मे । **'मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम्'** [बा.कां.३१.६] इति वाल्मीकीये । तत् स्वयम्बरघोषणं स्वस्य स्वयम्बराह्वानमिति निधार्य निर्धार्य । मनसि कृत्वा वा ॥ ९ ॥ **'हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् । यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता'** [उ.का.३०.२८] इति वाल्मीकीये । प्रधर्षणादभिशप्ताम् । अभिशापाच्छिलीकृताम् । पतिनाऽभिशप्ताम् । **'स्वस्य पतिना'** इत्यध्याहारेण घिसञ्ज्ञां **समर्थयन्ते । 'षष्ठी युक्तश्छन्दसि वा'** [अ.सू.१.४.९] इति हि पाणिनिः । वस्तुतस्तु 'षष्ठीयुक्तः' इत्यपि न वक्तव्यम् । **'छन्दसि वा'** इत्येव पर्याप्तमिति भगवत्पादाशयः । तथाहि प्रयोगः –**'गान्धारी चैव माद्री च कुन्ती च पतिना सह'** [शे.ध.३०.६६] इति । अर्थान्तरं चात्र भगवतोऽभिमतं भाति । पत्युर्गौतमस्यापि नाभिराश्रयः पतिनाभिर्भगवान् । पत्यौ स्थितेन भगवतैव शप्ता, रामरूपेण तेनैव चोद्धृतेति । रामावतारे स्वमहिमाविष्करणानुग्रह एवायं तस्यां भगवत इति । अथ च अभिशप्ता न भवतीति नाभिशप्ता । पत्या नाभिशप्ता पतिनाभिशप्ता । यद्यपि पत्या शप्ता । अथापि नाभिशप्ता । नाभिप्रायपूर्वं शप्ता । तेन नायमभिशापः । किन्तु रामपादस्पर्शलाभरूपो वर एवेत्यर्थः । प्रायो हि महतां शापोऽनुग्रहगर्भ एव भवतीति । एवमाद्यनेकाकूतगर्भोऽयं प्रयोगः । अत एव प्रधर्षणादिन्द्रकृताच्छिलीकृतामित्याह । प्रच्छन्नतया धर्षणं प्रधर्षणम् । ननु रामायणे स्मर्यते–**'मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात्'** [बा.कां.४८.२०] इति । तेनेच्छापूर्वोऽयं सम्भोगः । न बलात्कारः । **'कृतार्थाऽस्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो'** [२१] इति चोपरि सम्भोगमास्वादयति । तत् कथं प्रधर्षणमिदं स्यात्? स्यादेव । शुद्धस्वभावायास्तस्याः इन्द्रेण सह सम्बुबुक्षाऽपि मनोमानिना स्वयमिन्द्रेण कृतात् प्रधर्षणादेवेत्याशयात् । अत एवोपरि पठ्यते–**'सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना'** [उ.का.३०.३६] इति ब्रह्मवचनम् । **'अज्ञानाद् धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा'** [४६] इति चाहल्यावचनम् । अज्ञानादित्यन्यथाज्ञानादित्यर्थः । **'अतिरिक्तं तपो हर्तुं गौतमस्याऽश्रमेऽरिहा । सुरकार्यं सुरपतिः कुर्वन् भार्यां समस्पृशत्'** [बा.का.६.१८] इति सङ्ग्रहरामायणे । शापोऽपि लोकदृष्टचैव । लोकदृष्टचैव शिलीकृता च । न हि सा शिला बभूव । किन्तु लोकदृष्टेरगोचरा शिलायां स्थिता । अभूततद्भावे हि च्विं वदन्ति । तद्वद्भाव एव तद्भावः सर्वत्र । तेन स्वयमशिला शिलावत् सम्पद्यमाना कृतैव शिलीकृता । तथाहि वाल्मीकीये–**'इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि । वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन् वसिष्यसि'** [बा.कां.३०–१] इति । **'सा हि गौतमवाक्येन**

बलं स्वभक्तेरधिकं प्रकाशयन्ननुग्रहं च त्रिदशेष्वतुल्यम् ।
अनन्यभक्तां च सुरेशकाङ्क्षया विधाय नारीं प्रययौ तयाऽर्चितः ॥ ११ ॥

श्यामावदाते जगदेकसारे स्वनन्तचन्द्राधिककान्तिकान्ते ।
सहानुजे कार्म्मुकबाणपाणौ पुरीं प्रविष्टे तुतुषुर्विदेहजाः ॥ १२ ॥

तां शिलीकृतामहल्याम्[१] **॥ ११–१२ ॥ महापूरुषिकाः महापुरुषस्य भगवतो भक्ताः । यथा**

दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । त्रयाणामपि लोकानां यावद् रामस्य दर्शनम् । शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता' [बा.कां.४९.१५–६] इति च । एतेन वाल्मीकिनिरूपिता कथा एतत्कल्पसम्बन्धिनी । शिलाभावः कल्पान्तरीय इति वदन्तः परास्ताः । उभयोर्विरोधाभावादेव । **'गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मनः । अभूत् सुरूपा वनिता समाक्रान्ता महाशिला । साऽपि शप्ता पुरा भर्त्रा गौतमेन द्विजन्मना । अहल्या रघुनाथस्य पादस्पर्शाच्छुभाऽभवत्'** [उ.खं.२४२.१३४] इति पाद्मे । तेन **'मानुषतामुपेताम्'** इत्येतदपि मानुषदृष्ट्यपेक्षया । मानुषदृष्टिगोचरतामुपेतामित्येव परमार्थः । मनुष्याणां दृष्टियोग्यं मानुषमिति वा । पादस्पर्शोऽपि लोकदृष्ट्यैव । वस्तुतो दर्शनमात्रेण स्वं रूपमास्थिता । सुयोजयामास, न यथा पुनरीदृशो वियोगः सम्भविता ॥ १० ॥ भक्तेर्बलं प्रकाशयन् भक्तामहल्यां भक्तेन गौतमेन सुयोजयामास । त्रिदशेष्वनुग्रहं प्रकाशयन् इन्द्रनिमित्तात् शिलीकृतां तामिन्द्रप्रार्थनया नारीं नरदृष्टिगम्यां विधाय प्रययौ । न केवलमिन्द्रप्रार्थनया । तस्या अनन्यभक्तत्वाच्च । **'महेन्द्रस्य मनःशल्यं त्वद्भक्तस्य समुद्धर । करुणां कुरु कल्याण्यां भवान् हि करुणाकरः । कौशिकेनैवमुदितो मुदितो गत अश्रमम् । प्रैक्षत प्रेक्षणीयेन तामपाङ्गेन शार्ङ्गभृत् । सा तद्दर्शनमात्रेण कान्ता कान्तप्रिया बभौ'** [बा.कां.२२-४] इति सङ्ग्रहरामायणे ॥ ११ ॥ श्यामोऽप्यसितोऽप्यवदातः सित इति विरोधाभासः । वस्तुतः सिते वस्तुनि श्यामोऽङ्कः कलङ्कायते । अयं तु वर्णतः श्यामोऽपि अवदातः । परिशुद्धतया मनोज्ञः । अथच श्यामः शरीरे । अवदातः पीतोऽम्बरे । श्यायतेऽसौ चक्षुर्मनोभिरिति श्यामः नातिकृष्णवर्णः । श्यैङ् गतौ । **'इषियुधीन्धिदसिश्या-धूसूभ्यो मक्'**[७.३१] इति दशपादिका । **'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः'** इत्यभिदधति । सारः वरः । जगतः सारेष्वयमेको मुख्यः । वरिष्ठ इत्येतत् । अनन्तचन्द्रेभ्योऽप्यधिकया सुकान्त्या अप्राकृतया कान्त्या सर्वलोकमनोहरे । अथच स्वनं वाग्व्यापारं तनोतीति स्वनन्तं मुखम् । स्वनन्तचन्द्रस्य मुखचन्द्रस्याधिका कान्तिः । स्वनन्तस्य वा चन्द्राधिका कान्तिः । दुष्टदमनकर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् । **'कर्मण उकञ्'** [अ.सू.५.१.१०३] ॥ १२ ॥

---

१. एतेन **'सुयोजयामास स गौतमेन ताम्'** इति वे.ती. सम्मतो मूलपाठः स्यादिति भाति । अथवैवं व्याख्येयम्– **कां नारीं विधाय? 'तां शिलीकृतामहल्याम्'** इति । अथच **'स गोतमेन ताम्'** इति पाठे तु **'ताम्'** इति चतुर्ष्वपि पादेष्वन्त्यानुप्रासः, **'गौतमेन ताम्, गौतमे नताम्'** इति श्लेषश्च श्लिष्यति ।

पपुर्नितान्तं सरसाक्षिभृङ्गैर्वराननाब्जं पुरुषोत्तमस्य ।
विदेहनारीनरवर्य्यसङ्घा यथा [१] महापूरुषिकास्तदङ्घ्रिम् ॥ १३ ॥

तथा [२] विदेहः प्रतिलभ्य रामं सहस्रनेत्रावरजं गविष्ठम् ।
समर्च्चयामास सहानुजं तमृषिं च साक्षाज्ज्वलनप्रकाशम् ॥ १४ ॥

मेने च जामातरमात्मकन्यागुणोचितं रूपनवावतारम् ।
उवाच चास्मै [३] ऋषिरुग्रतेजाः कुरुष्व जामातरमेनमाश्विति ॥ १५ ॥

महापूरुषिकास्तदङ्घ्रिमित्येतत् पपुः समर्चयामासेत्युभयत्र दृष्टान्तः ॥ १३–१४ ॥ रूपनवावतारम् । नूतनरूपेणावतीर्णम् । असदृशरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सरसानि तदाननाब्जमधुपानलोलानि, सकुतूहलानीत्येतत् । ज्ञानिभिर्ध्यानयोगे वरणीयम्, कामिनीभिश्चुम्बिषया वरणीयम्, सर्वाधिकसौन्दर्यतया वरेण्यं च तदाननमिति वराननम् । नार्यस्त्वतिकुतूहलादधिकं पपुरिति पृथग-गृह्यन्त । यथा महापूरुषिकास्तदङ्घ्रिपद्मं पिबन्ति तथा पपुः । नितान्तं पायम्पायमतृप्ताः । अथच, यथा महा-पूरुषिकास्तदङ्घ्रिं समर्चयन्ति तथा विदेहः समर्चयामास रामम् । अथच विदेहोऽपि तथा सरसाक्षिभृङ्गाभ्यां तदाननाब्जमाधुर्यमधु पिबन्नेव रामं समर्चयामास । पुरुषः शरीरबद्धो जीवः । **'आधिक्येऽधिकम्'** इति पूरुषाः शरीरस्थास्तत्वाभिमानिनो देवाः । तेभ्योऽपि महानयमिति महापूरुषो नारायणः । स एषामस्ति भजनीयत्वेनेति महापूरुषिका भगवद्भक्ताः । महापूरुषिणश्च ते काः आनन्दरूपाः मुक्ता इति वा । महापूरुषं प्रभवन्ति प्रसादयितुमि-त्यर्थ इकप्रत्ययो वा ॥ १३ ॥ प्रतिलभ्य स्वागतादिना सत्कृत्य । अथच केवलं श्रुतपूर्वमिदानीं प्रत्यक्षं लब्ध्वा । गविष्ठं भूमौ स्थितं सहस्रनेत्रावरजमुपेन्द्रम् । अथच सहस्रनेत्रः अनन्तनेत्रो भगवान् । **'सहस्राक्षः सहस्रपात्'** इति श्रवणात् । पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यो भगवान् इहावरेषु कृपया जायते दशरथादिषु स्वयमनवरः । अथच गविष्ठो दिविष्ठः । सहस्रनेत्रावरजः सूर्यः । सोऽपि ह्यदित्यां शक्रानुजः सन्नजायत । लुप्तोपमा । द्युस्थितं सूर्यमिव । गविष्ठं भूमौ गतं सूर्यमिवेति च । अथच गविष्ठः सूर्यः । **'गविष्ठो गां गतस्तदा'** इत्यादिप्रयोगात् । गविष्ठ इव गविष्ठः । सूर्यप्रभं रामम्, ज्वलनप्रकाशं पावकप्रभमृषिं च समर्चयामास । समुचितमर्चनं समर्चनम् ॥ १४ ॥ रूपस्य सौन्दर्यस्य नूतनमाविष्कारम् । **'परेशमेव तं मेने रामं दशरथात्मजम् । पूजयामास काकुत्स्थं धन्योऽस्मीति ब्रुवन् नृपः । प्रसादं वासुदेवस्य विष्णोर्मेने नरेश्वरः । दातुं दुहितरं तस्मै मनसा चिन्तयन् प्रभुः'** [उ.खं.२४२.१४२–३] इति पाद्मे । अस्मै जनकाय, तदनुग्रहार्थं तमुवाच । यत्र गुरुः शिष्यं बोधयन्नाह तत्र चतुर्थी भवति विभाषा–

---

१. **'महापौरुषिका–'** । यद्यपि प्राचीनकोशे **'महापूरिषिका–'** इति पठ्यते । स्खलनं सम्भाव्यते । मूलपाठानुसारिषु कोशान्तरेषु **'महापूरुषिका–'** इत्येव पाठः पठ्यते ।

२. **'तदा वि–'**

३. **'चास्मा ऋषि–'**

स आह चैनं परमं वचस्ते करोमि नात्रास्ति विचारणा मे ।
शृणुष्व मेऽथापि यथा प्रतिज्ञा सुताप्रदानाय कृता पुरस्तात् ॥ १६ ॥

तपो मया चीर्णमुमापतेः पुरा वरायुधावाप्तिधृतेन चेतसा ।
स मे ददौ दिव्यमिदं धनुस्तदा कथञ्चनाचाल्यमृते पिनाकिनम् ॥ १७ ॥

न देवदैत्योरगदेवगायका अलं धनुश्चालयितुं सवासवाः ।
कुतो नरास्तद्भरतो हि किङ्कराः सहानसैवात्र कृषन्ति कृच्छ्रतः ॥ १८ ॥

अथापि सुताप्रदाने सन्देहाभावेऽपि ॥ १६–१७ ॥ नालं (न) समर्थाः ॥ १८ ॥

गुरुः शिष्यायोवाच, गुरुः शिष्यमुवाच । तत्र **'अस्मै ऋषिः'** इति प्रगृह्य प्रयोगेण विवाहसंयोजकस्यापि ऋषेः स्वयं निर्लिप्ततामाह । स्वयं च जामातरमनुरूपं मेने । ऋषिश्च तदेवोवाच । जामाता स भवति जायाप्रमाता । जायायां पुत्रस्य निर्माता वा । दुर्गसिंहस्तु–**'पुत्रप्रतिनिधिर्जायत इति जामाता दुहितुः पतिः'** इत्याह [का.उ.सू.वृ. २.४२] उग्रतेजा यो न मृष्यति स्ववचनातिक्रमम् ॥ १५ ॥ परमं शिरसा धार्यम् । अथापि विना विमर्शेन कर्तव्यत्वेऽपि ॥ १६ ॥ रामायणे बालकाण्डे, तद् धनुर्जनकपूर्वजाय देवराताय शिवेन दत्तमित्युच्यते । **'देवरात इति ख्यातो निमेः षष्ठो महीपतिः । न्यासोऽयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मना'** [बा.कां.६६.८] इति । **'तदेतद् देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः । न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभो'**[१२] इति च । तदेवं न्यासभूतं वस्तु कथं विवाहे पणं चकार? अथचायोध्याकाण्डे पुनरन्यथा श्रूयते, वरुण एतद् ददाविति– **'महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना । दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षयसायकौ'**[११८.३९] इति । तामेतां विसङ्गतिं परिहरति– तपो मया चीर्णमिति । तथाहि स्मर्यते–**'प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुः'** [कू.पु; पू.२१.२१] इति । न्यासत्वेन देवराताय देवैर्दत्तस्य स्वीयत्वापादनार्थं मया तपश्चीर्णम् । तस्मिंस्तपोरूपे महायज्ञे वरणीयेन महात्मना शिवेन तस्य मे धनुर्दत्तमिति रामायणवचनार्थ इति न कोऽपि विरोधः । उमापतेः सकाशात् वरायुधावाप्तौ कृतनिश्चयेन चेतसा । उमापतिमुद्दिश्य मया तपः कृतम् । इदमिति सदसि किञ्चिदिव व्यवहितमङ्गुल्या दर्शयन्नाह । पिनाकिनमिति । यद्यपि सीरध्वजस्य स्वं धनुर्ददौ शिवः । अथापि तदेव धनू रूपान्तरेण शिवसमीपेऽप्यासेत्यनेनाऽह । पाति नाकमिति पिनाकः पिनाकं वा । **'पिनाकः शिवकोदण्डे पांसुवृष्टित्रिशूलयोः'** इत्यभिधानम् । **'पिनाकादय आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पिनष्टीति पिनाक ऐशं धनुः'** [स.कं.वृ.२.२.१४] इति दण्डनाथनारायणः । पिनाकिनमृते तदवरैर्देवैरप्यचाल्यम्, ऋते च तद्भरतः ॥ १७ ॥ तदेव स्फुटमाह– न देवदैत्योरगदेवगायकाः सवासवा इत्यादि । **'नृणां शतानि पञ्चाशद् व्यायतानां महात्मनाम् । मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथञ्चन'** [बा.कां.६७.४] इति हि वाल्मीकीये । **'राजाज्ञयाऽथाऽचकृषेऽष्टचक्रमञ्जूषयाऽयःकृतयाऽभि-**

अधार्य्यमेतद् धनुराप्य शङ्करादहं नृणां वीर्य्यपरीक्षणे धृतः ।
सुतार्त्थमेतां चकर प्रतिज्ञां ददामि कन्यां य इदं हि पूरयेत् ॥ १९ ॥

इतीरितां मे गिरमभ्यवेत्य दितेःसुता दानवयक्षराक्षसाः ।
समेत्य भूपाश्च समीपमाशु प्रगृह्य तच्चालयितुं न शेकुः ॥ २० ॥

नृणां वीर्यपरीक्षणे वीर्यपरीक्षणार्थं धृतः दैवेन स्थापित इत्यर्थः । चकरेत्युत्तमपुरुषैक- वचनम् । 'णलुत्तमो वा' (अ.सू.७.१.९१) इति णित्त्वाभावे पक्षे वृद्ध्यभावः ॥ १९ ॥ अभ्यवेत्य ज्ञात्वा स(न्देशमुखेन) इत्यर्थः ॥ २०–२ ॥

गुप्तम् । **वीरोत्तमैः पञ्चसहस्रसङ्ख्यैर्वराच्छिवस्यैव वरं शिवास्त्रम्'** [बा.कां. ७.१३] इति सङ्ग्रहरामायणे । नारदीयं त्वत्र विवदते– **'भृत्यत्रिशत्याऽऽनाय्यास्मै दर्शयामास सादरम्'** [ना.पु;उ.खं. ५५.१७] इति । विवादे कल्पभेदेन व्यवस्थेति वदन्ति । वस्तुतस्तु नैतद् युक्तम् । **'ऋते तु पाण्डवकथां कार्ष्णं रामायणं तथा'** [भा.ता.४.१.३३] इति वाराहवचनेन रामायणकथासु कल्पभेदव्यवस्थाया भगवत्पादेन निरस्तत्वात् । तर्हि का गतिर्विभिन्नवचनानामिति शङ्कायाः समाधानं तु तत्रैवोक्तम्–**'मोहायैतेषु भिन्नता'** इति । एतेषु भारते कृष्णकथायां रामायणेषु च यदि कथानिरूपणे भिन्नता दृश्यते सा दुर्जनमोहायैवेति ज्ञेयमित्यर्थः । तेन नारदीये शतशब्दो बहुत्ववचनः । न सङ्ख्याविशेषवचनः । अथवा शतानीति षोळशशतान्युच्यन्ते । त्रिरावृत्तानां षोळशशतानां समाहारस्त्रिशती । अथापि द्वे शते न्यूने भवतः । इयमसुरमोहनी न्यूनोक्तिरित्यर्थः । एतेनैव **'त्रिशतोपनीतम्'** [भाग.९.८.८८] इति भागवतवचनमपि गदिताभिप्रायम् । अनः शकटम् । यद्यपि तुदादिः कृषतिः कृषिकर्मणि भूविलेखने प्रसिद्धः । भ्वादिः कर्षतिराकर्षणे । **'कर्षत्याकर्षणे शे तु कृषते कृषतीत्युभे'** [दै.१७८] इति देवः । **'कृष विलेखने । कर्षतिस्त्वाकर्षणे प्रसिद्धः'** [पु.का.] इति कृष्णलीलाशुकः । अथापि कृषन्तीत्याह । तेनेदं ज्ञापयति– लब्धवरा अपि किङ्करा न सहजमाकर्षन्ति । किन्तु महता प्रयत्नेन हलवद् विलिखंविलिखं कर्षन्तीति । तदेव स्फुटमाह– कृच्छ्रतः क्लेशेन कृषन्तीति ॥ १८ ॥ केनाप्यधार्यम् । शिवादवरेणेति हृदयम् । नारायण एवेदं धनुः पूरयेदिति जानन्नेव हि पणं चकार । वक्ष्यति हि–**'अयमेव मेऽर्थितः'** [२३] इति । उपरि च–**'अपाम्पतिश्च मैथिलः स्वयंवरङ्गतावपि । हरिं विनिश्चयादियं व्रजेदिति स्म चक्रतुः'** [१७.६०] इति च । वीर्यपरीक्षणे धृतः कृतनिश्चयः । नृणां नृलोके जातानां पुरुषाणाम् । न मनुष्याणाम् । कुतो नरा इति पूर्ववचनविरोधात् । यद्वा नृणां मनुष्याणां वीर्यमेतद्धनुरारोपणेऽसमर्थमिति परीक्षया स्थापयित्वा रामाय दातुं धृतः । सुतार्थम्, सुताया लोकोत्तरपति- वाञ्छया । यः पूरयेत् तस्मै ददामीति प्रतिज्ञां चकर अकरवम् । हीति प्रतिज्ञाया जनजनिततामाह ॥ १९ ॥ अभितः दिशिदिशि प्रसृतां गिरमवेत्य । दितेःसुता इत्यलुगाक्रोशे । दैत्या अपि सीतामभ्यलिलषिषन्नित्या- क्रोशति । दैवास्तु नाऽययुरेव । वक्ष्यति हि–**'विजानमाना जगतां हि मातरं पुराऽर्थितुं नाऽययुरप्यत्र देवताः'**

15-8-2008

संस्विन्नगात्राः परिवृत्तनेत्रा दशाननाद्याः पतिता विमूर्च्छिताः ।
तथाऽपि मां धर्षयितुं न शेकुः सुताकृते ते वचनात् स्वयम्भुवः ॥ २१ ॥

पुरा हि मेऽदात् प्रभुरब्जजो वरं प्रसादितो मे तपसा कथञ्चन ।
बलान्न ते कश्चिदुपैति कन्यकां तदिच्छुभिस्ते नच धर्षणेति ॥ २२ ॥

ततस्तु ते नष्टमदा इतो गताः समस्तशो ह्यस्तन एव पार्थिवाः ।
ततो ममायं प्रतिपूर्य्य[1] मानसं वृणोतु कन्यामयमेव मेऽर्थितः ॥ २३ ॥

तथेति चोक्ते[2] मुनिना स किङ्करैरनन्तभोगोपममाश्वथाऽनयत् ।
समीक्ष्य तद् वामकरेण राघवः सलीलमुद्धृत्य हसन्नपूरयत् ॥ २४ ॥

ह्यो भवः ह्यस्तनः, तस्मिन् ह्यस्तने काल इत्यर्थः ॥ २३–४ ॥

---

[३४] इति । धनुषोऽचाल्यतामजानन्तः, सीतालाभसम्भ्रमेणाऽशु समीपमेत्य प्रगृह्य महता प्रयत्नेन गृहीत्वा ॥ २० ॥ स्वेदेन स्नानेनेव सर्वात्मना क्लिन्नं संस्विन्नम् । परिवृत्तं पर्याकुलपरिप्लवकनीनिकम् । निष्पन्दतया चिरमूर्छालता विमूर्छा । सुतानिमित्तं धर्षयितुमभिभवितुम् । धृष प्रसहने । प्रसहनमभिभवनशक्तिः । सुताकृते त्वां मा कोऽपि स्म धर्षयदिति वचनात् स्वयम्भुवः ॥ २१ ॥ ननूमापतेस्तपश्चीर्णम् । कथं स्वयम्भूर्वरं ददौ? आह– पुरा हि । तपसा मे मया प्रसादितः । हिमे हिममये स्थाने, हिमालय इति वा । रामायणे देवगणान् प्रति तपश्चकारेत्युक्तम्– **'ततो देवगणान् सर्वान् तपसाऽहं प्रसादयम्'**[बा.कां.६६.२३] इति । न हि शिववरेण रक्षितस्तदवरान् देवान् रक्षार्थमेयायेति युक्तम् । अतो देवगणनायकः स्वयम्भूरेव तपसा तोषितः । देवगणनायके प्रसादिते सर्वे देवाश्च प्रसादिता अभवन्निति रामायणवचनस्य भावं स्फुटयति ॥ २२ ॥ ततस्तु ते नष्टमदाः । **'नानादेशादथाऽयाता जनकस्य निवेशनम् । राजपुत्रा महावीर्याः पूर्वं सीताभिकाङ्क्षिणः'** [४७.१०१], **'क्रमादादाय ते तत्तु सज्यीकर्तुमथाभवन् । धनुषा ताडिताः सर्वे क्रमात् तेन महीपते । विधूय पतिता राजन् विलज्जास्तत्र पार्थिवाः'** [१०६–७] इति नरसिंहपुराणे । **'तच्च दृष्ट्वा धनुःश्रेष्ठं गौरवाद् गिरिसन्निभम् । अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने'** [अ.कां.११८.४३] इति वाल्मीकीये । चिरकालं प्रतीक्षितं मम मनोऽभिलाषं धनुश्च साकं पूरयित्वा । अयमेव मेऽर्थितः । एतदर्थमेव मया प्रतिज्ञा कृता ॥ २३ ॥ तथाऽस्तु **'धनुःपूरणमस्तु'** इति, **'तवेच्छापूरणं चास्तु'** इति च मुनिनोक्ते सति । वामकरेणेति । अनादरेणाप्रयत्नेन च । तदेव स्फुटमाह– सलीलं हसन् ॥ २४ ॥

---

१. **'ममायं परिपूर्य'** २. **'चोक्तो मु–'**

विकृष्यमाणं तदनन्तराधसा परेण निःसीमबलेन लीलया ।
अभज्यतासह्यममुष्य तद् बलं प्रसोढुमीशं कुत एव तद् भवेत् ॥ २५ ॥

स मद्ध्यतस्तत् प्रविभज्य लीलया यथेक्षुदण्डं शतमन्युकुञ्जरः ।
विलोकयन् वक्त्रमृषेरवस्थितः सलक्ष्मणः पूर्णतनुर्य्यथा शशी ॥ २६ ॥

तमब्जनेत्रं पृथुतुङ्गवक्षसं श्यामावदातं चलकुण्डलोज्ज्वलम् ।
शशक्षतोत्थोपमचन्दनोक्षितं ददर्श विद्युद्वसनं नृपात्मजा ॥ २७ ॥

अथो कराभ्यां प्रतिगृह्य मालामम्लानपद्मां जलजायताक्षी ।
उपेत्य मन्दं लळितैः[1] पदैस्तां तदंस आसज्य च पाश्र्वतोऽभवत् ॥ २८ ॥

अनन्तराधसा अनन्तानि (राधांसि यस्मात् सः अनन्तराधाः । तेन) इष्टसिद्धिप्रदात्रा । तद् धनुः । अमुष्य रामस्य । तद् बलं निस्सीममसह्यं च बलम् ॥ २५–६ ॥ (शशक्षतोत्थं) हि रुधिरम् ॥ २७ ॥ उपेत्य राममिति शेषः ॥ २८–९ ॥

विभङ्क्तुमेव कृष्यमाणम् । भनजानीदं धनुरितीच्छयैव कृष्यमाणमित्यर्थः । अनन्तराधसा । राध इत्यन्नम् । अनन्तमपि विश्वं यस्यान्नं प्रळये सोऽनन्तराधाः । विश्वसंहर्तुः कियदिदं धनुः? अनन्तो भविष्यन्, धनुःप्रदाता पिनाकपाणिरपि यस्यान्नम् । **'मृत्युर्यस्योपसेचनम्'** इति श्रुतेः । राध इति घृणा । अपारकरुणोऽयं स्वभक्तजनकदयावशंवदतया धनुर्विचकर्ष । राध इतीष्टप्रदानम् । भक्तानां मोक्षान्तानन्ताभीष्टदाता भक्ताभीष्टपूरणायैव धनुः पूरयामास । राध इति समृद्धिः । पिनाकिना दत्तं धनुरपि तस्यैव हि स्वम् । राध इति सामर्थ्यम् । अनन्तराधसा सर्वसमर्थेन । तद् बलम्, ज्ञानिलोकप्रसिद्धं श्रुतिशतसिद्धं च । शिववरलब्धप्रकर्षबलेनापि सोढुम् । तद् धनुः ॥ २५ ॥ यथेक्षुदण्डं शतमन्युकुञ्जरः । **'रामश्चण्डीशचापं तद् वामदोष्णोद्धरन् क्षणात् । सज्यं विकृष्य सहसा बभञ्जेक्षुमिवेभराट्'** [उ.खं. ७५.१८] इति नारदीये । सर्वलोकस्य पश्यतः प्रकटं विभज्य कलाभिः पूर्णा तनुर्यस्य स पूर्णतनू राका चन्द्रः । सर्वलक्षणैः गुणैश्च पूर्णा तनुरस्येति पूर्णतनू रामचन्द्रः । शशाख्येन लक्ष्मणा युक्त इति चन्द्रोऽपि सलक्ष्मणः । एतत्सूचनायैव चन्द्र इत्यनुक्त्वा 'शशी' इत्याह ॥ २६ ॥ उपरि श्यामः, अधोऽवदातः पीतः पीताम्बरत्वात् । वक्ष्यति हि–**'विद्युद्वसनम्'** इति । शशक्षतः शशाङ्कः । तस्मादुद्गतेनेवाऽह्लादकेन शीतलेन च चन्दनेनोक्षितः । शशस्य क्षतोत्थं क्षतजं तद्वल्लोहितेन कुङ्कुमेन रक्तचन्दनेन चोक्षितः पत्रलेखाङ्कितश्च । आर्षसम्प्रदायसिद्धं चेदं क्षत-जोपमानं चन्दनस्य । तथाहि वाल्मीकीये–**'शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना । चन्दनेन पराद्ध्र्येन स्वनुलिप्तौ स्वलङ्कृतौ'** [सुं.कां.१०.१९] इति ॥ २७ ॥ अथो कृतधनुर्भङ्गस्य रामस्य दर्शनानन्तरम् । परममाङ्गलिकश्चायं

---

१. 'ललितैः'

ततः प्रमोदो नितरां जनानां विदेहपुर्य्यामभवत् समन्तात् ।
रामं समालोक्य नरेन्द्रपुत्र्या समेतमानन्दनिधिं परेशम् ॥ २९ ॥

लक्ष्म्या समेते प्रकटं रमेशे सम्प्रेषयामास तदाऽऽशु पित्रे ।
विदेहराजो दशदिग्रथाय स तन्निशम्याऽशु तुतोष भूमिपः ॥ ३० ॥

अथाऽत्मजाभ्यां सहितः सभार्य्यो ययौ गजस्यन्दनपत्तियुक्तया ।
स्वसेनयाऽग्रे प्रणिधाय धातृजं वसिष्ठमाश्वेव स यत्र मैथिलः ॥ ३१ ॥

स मैथिलेनातितरां समर्च्चितो विवाहयामास सुतं मुदम्भरः ।
पुरोहितो गाधिसुतानुमोदितो जुहाव वह्निं विधिना वसिष्ठः ॥ ३२ ॥

प्रकटमङ्गदृष्ट्यपेक्षयाऽपि ॥ ३०–२ ॥

प्रसङ्ग इति चाऽह– अथो इति । धनुर्भङ्गविजयमालाम् । दासीहस्तात् प्रतिगृह्य । रामांस आसञ्जनं च प्रतीक्षमाणा गृहीत्वा कराभ्याम् । जलजायताक्षी । आदावक्षिपातजलजमालाया रामांस आसजनम् । ततः करगतमालाया इत्यर्थः । ललितैः सुकुमारैः । अनाचार्योपदिष्टः स्त्रीणां भावविलासो वा ललितम् । **'लड विलासे'** इति पठन्ति । लळ विलासे इत्यपि पठनीयम् । अज्मध्यस्थतया वा डस्य ळः । ननु रामायणेऽनुदितेयं कथा? मालां नासञ्जयदिति च नोक्तं रामायणे । मा स्म वाचि । कथमासञ्जयदिति निर्णयसे? वचनान्तरादिति ब्रूमः । तथा हि नरसिंहपुराणे– **'आकृष्यमाणं तु बलात् तेन भग्नं महद् धनुः । सीता च मालामादाय शुभां रामस्य मूर्धनि । क्षिप्त्वा संवरयामास सर्वक्षत्रियसन्निधौ'** [४७.११९] इति । सरणिरियं प्राचाम् । यदेकत्र सर्वं न वदन्ति । किञ्चिदत्र, किञ्चिदन्यत्र विक्षिप्यविक्षिप्य निक्षिपन्ति– यच्छास्त्रेष्वधीतिनो बहुदर्शिनो भूयासुरिति ॥ २८ ॥ रमन्ते जना अनेनेति रामः ॥ २९ ॥ रमाया अप्ययमीश इति च रामः । तदाह–रमेश इति । तदा सम्भ्रमेण सन्तुष्टः सन्नाशु दूतान् प्रेषयामास । रामस्य पित्रे । तच्च रामेण धनुर्भञ्जनं च वृत्तं सन्दिश्य प्रेषयामास ॥ ३० ॥ आत्मजाभ्यां भरतशत्रुघ्नाभ्याम् । गजस्यन्दनपत्तियुक्तया । स्यन्दनपदेन तुरगा अप्युपलक्ष्यन्ते । एवं चतुरङ्गिण्या स्वसेनया च सहितः । अग्रे प्रणिधाने हेतुः– धातृजत्वादिति । यत्र मैथिलस्तां मिथिलां ययौ । आशु सम्प्रेषयामासेति, आशु तुतोषेति, आशु ययाविति त्रिराशुपदं प्रयुञ्जानः तयोः सन्तोषातिरेकेण विलम्बासहत्वं नाम सम्भ्रमातिशयं ग्राहयति ॥ ३१ ॥ अतितरां सम्यगर्चित इति अर्चने गौरवातिशयं व्यनक्ति । ज्ञानेन वयसा च वृद्ध इत्यर्चितः । महति रघुकुले जात इति समर्चितः । सम्बन्धी जात इति अतिशयेन समर्चितः । रामपितेत्यतितरां समर्चितः ॥ ३२ ॥

15-8-2008

तदा विमानावलिभिर्नभस्तळं[१] दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम् ।
सुरानका दुन्दभयो विनेदिरे जगुश्च गन्धर्ववराः सहस्रशः ॥ ३३ ॥

विजानमाना जगतां हि मातरं पुराऽर्थितुं नाऽययुरत्र देवताः ।
तदा तु रामं रमया युतं प्रभुं दिदृक्षवश्चक्रुरलं नभस्तळम्[१] ॥ ३४ ॥

यथा पुरा सागरजास्वयंबरे[२] सुमानसानामभवत् समागमः ।
तथा ह्यभूत् सर्वदिवौकसां तदा तथा मुनीनां सहभूभृतां भुवि ॥ ३५ ॥

प्रगृह्य पाणिं च नृपात्मजाया रराज राजीवसमाननेत्रः ।
यथा पुरा सागरजासमेतः सुरासुराणाममृताब्धिमन्थने ॥ ३६ ॥

सुरानकाः दुन्दुभयोऽपि विनेदिरे नभसीति शेषः ॥ ३३–४ ॥ तथा सर्वदिवौकसां (समागमः अभूत् । स्वयम्बरं द्रष्टुमि)ति शेषः ॥ ३५ ॥ अमृताब्धिमन्थने अमृतार्थमब्धिमन्थने ॥ ३६–८ ॥

तदेति । पद्यमिदं भागवतेऽपि पठ्यते [७.८.३७] विना तुरीयचरणम् । **'गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगुः स्त्रियः'** इति भागवतपाठस्तुरीयचरणे । एतेन भागवतेऽन्वयं च दर्शयामास– गन्धर्वमुख्या जगुः, स्त्रियो ननृतुरिति । सुरानकाः सुरदुन्दुभयश्च विस्पष्टं नेदिरे यथा सर्वोऽपि लोकः शुश्राव । आनकः पटहः । एकमुखं बृहत् तालवाद्यम् । आनयति श्रोतॄनुत्साहयतीति । दुन्दुभिर्भेरी । विजयघोषणार्थं ताड्यमानं तालवाद्यम् । दुन्दुमिति ध्वनन् भातीति । ध्वनन्नम्बुदोऽप्यानक उच्यते । तद्व्यावृत्त्यर्थं सुरानक इति । जगुश्च, ननृतुश्चाप्सरसः । **'ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम्'** [बा.कां.७३.३६] इति हि रामायणे । नभस्तळम् । उपसृष्टस्य तलस्य लो ळः । अतळम्, सुतळम्, भूतळम्, नभस्तळम् ॥ ३३ ॥ विजानमानाः विज्ञानमपरोक्षज्ञानम् । अवतारविशेषैः सह च ज्ञानम् । जानाना इति वक्तव्ये जानमाना इत्याह । तेनाक्षराधिक्येन देवानां ज्ञानाधिक्यमाह । ज्ञानफलं सुखाधिक्यमात्मगामीत्यात्मने-भाषा । अधिकं पुरुस्तादुक्तम् [३.२४] । अपिच जानं जननादारभ्य वर्धमानं नैसर्गिकं मानं ज्ञानं येषां तेऽपि जानमाना उच्यन्ते । प्रसिद्धं च देवानामीदृशं विज्ञानमिति हीत्याह । नभस्तळमलश्चक्रुः ॥ ३४ ॥ सागरजा-स्वयम्बरे । स्वयम्बरशब्दार्थः पूर्वं [९] विवृतः । सर्वाधिकं कामित्वा वरणमपि बरणमिति । तेन सागरजायाः स्वयम्बर एव । सागरजायां सीतायां च मातृत्वं मनसा मानयन्तः समागता इति सुमानसानामिति साकूतं पदम् । भूभृद्भिः सहिताः सहभूभृतो मुनयः । जनकस्य सहचरा भूभृतो वा सहभूभृतः ॥ ३५ ॥ प्रगृह्य, नित्यगृहीतपाणिरपि तदात्वे प्रकटं च गृहीत्वा । सुरासुराणाममृताब्धिमन्थने । सुरासुरकर्तृके अमृतनिमित्तेऽब्धि-

---

१. '–र्नभस्तलम्' २. '–स्वयंवरे'

स्वलङ्कृतास्तत्र विचेरुरङ्गना विदेहराजस्य च या हि[२] योषितः ।
मुदा समेतं रमया रमापतिं विलोक्य रामाय ददौ धनं नृपः ॥ ३७ ॥

प्रियाणि वस्त्राणि रथान् सकुञ्जरान् [३]पराद्धर्यरत्नान्यखिलस्य चेशितुः ।
ददौ च कन्यात्रयमुत्तमं मुदा तदा स रामावरजेभ्य एव[४] ॥ ३८ ॥

महोत्सवं तं त्वनुभूय देवता नराश्च सर्वे प्रययुर्यथागतम् ।
पिता च रामस्य सुतैः समन्वितो ययावयोद्ध्यां स्वपुरीं मुदा ततः ॥ ३९ ॥

तदन्तरे सोऽथ ददर्श भार्ग्गवं सहस्रलक्षामितभानुदीधितिम् ।
विभासमानं निजरश्मिमण्डले धनुर्द्धरं दीप्तपरश्वधायुधम् ॥ ४० ॥

ततः विदेहनगर्याः ॥ ३९ ॥ तदन्तरे विदेहनगरायोध्ययोर्मध्ये । सहस्रलक्षामितेति द्रष्टॄणां योग्यतापेक्षया ॥ ४०–२ ॥

मन्थने । **'मुदा धरणिजां तस्मै प्रददौ मिथिलाधिपः । केशवाय श्रियमिव यथा पूर्वं महार्णवः'**[उ.खं.२४२.१४७] इति पाद्मे ॥ ३६ ॥ पौराङ्गनाः, विदेहराजस्य योषितश्च । मुदा स्वलङ्कृताः । मुदा धनं ददौ नृपः ॥ ३७ ॥ पराद्धर्यानि श्रेष्ठानि रत्नानि । परार्धसङ्ख्यावत् सर्वोपरि स्थानमर्हतीति परार्ध्यमित्येके । परस्मिन्नर्धे स्थाने भवं परार्ध्यमित्यन्ये । **'अर्धाद् यत्'** [अ.सू.४.३.४], **'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च'** [५] इति पाणिनिः । अखिलेशितुरपि ददाविति विस्मयते । **'रत्नानि दिव्यानि बहूनि दत्वा रामाय वस्त्राण्यतिशोभनानि । हस्त्यश्वदासानपि कर्मयोग्यान् दासीजनांश्च प्रवराः स्त्रियश्च'** [४७.१३४] इति नरसिंहपुराणे । तदैव तस्मिन्नेवावसरे । रामावरजेभ्यः । लक्ष्मणा-योर्मिळां स्वतनयाम् । स्वानुजस्य साङ्काश्यपतेः कुशध्वजस्य तनये माण्डवीश्रुतकीर्ती भरतशत्रुघ्नाभ्याम् । ऊर्मिमन्तः कुन्तला अस्या इत्यूर्मिळा । रेफात् परस्य लो ळः समानपदे । उरवो गुणा अत्र मिलन्तीति वा । मण्डयन्तीति मण्डवः लज्जासौशील्यादयः । तेषामियं निधानमिति माण्डवी । मन्यत इति मण्डुर्ज्ञानी । **'तनि-मनि-कणिभ्यो डुः'** [स.कं.२.१.५१] इति भोजः । मण्डोरियं माण्डवीति वा । श्रुतकीर्तिरिति स्फुटम् ॥ ३८ ॥ तं तु अभूत-पूर्वम् । न किल कल्पेऽस्मिन् नरैर्नारायणोद्वाहमहोत्सवस्तावन्तमनेहसमनुभूतः । देवा एव देवताः । देवशब्दात् स्वार्थे तलमामनति पाणिनिः [अ.सू.५.४.२७] । प्रययुः । अपूर्वमहोत्सवदर्शनात् प्रहृष्टा ययुः । ततः सुराणां नराणां च प्रयाणानन्तरं पिता च रामस्य मुदा ययौ । मुदा ततः आनन्दसम्भृत इति वा ॥ ३९ ॥ ज्ञानिभिः स्वहृदये दृश्यमानं रूपमाह– सहस्रेति । अमितभानुदीधितित्वेन स्वेन सदा दृश्यमानम् । अन्यैश्च देवैर्ऋषिभिश्च

---

२. **'–राजस्य हि याश्च योषितः'** ३. **'परार्घ्य–** ४. **'एव च ।'**

अजानतां राघवमादिपूरुषं समागतं ज्ञापयितुं निदर्शनैः ।
समाह्वयन्तं रघुपं स्पृधेव नृपो ययाचे प्रणिपत्य भीतः ॥ ४१ ॥

न मे सुतं हन्तुमिहार्हसि प्रभो वयोगतस्येत्युदितः स भार्ग्गवः ।
सुतत्रयं ते प्रददामि राघवं रणे स्थितं द्रष्टुमिहाऽगतोऽस्म्यहम् ॥ ४२ ॥

स इत्थमुक्त्वा नृपतिं रघूत्तमं भृगूत्तमः प्राह निजां तनुं हरिः ।
अभेदमज्ञेष्वभिदर्शयन्[१] परं पुरातनोऽहं हरिरेष इत्यपि ॥ ४३ ॥

शृणुष्व राम त्वमिहोदितं मया धनुर्द्वयं पूर्वमभून्महाद्भुतम् ।
उमापतिस्त्वेकमधारयत् ततो रमापतिश्चापरमुत्तमोत्तमम् ॥ ४४ ॥

तदा तु लोकस्य निदर्शनार्थिभिः समर्थितौ तौ हरिशङ्करौ सुरैः ।
रणस्थितौ[२] वां प्रसमीक्षितुं वयं समर्थयामोऽत्र निदर्शनार्थिनः ॥ ४५ ॥

सः भृगूत्तमो हरिः नृपतिं प्रति इत्थमुक्त्वा निजां तनुं रघूत्तमं प्राह । अहमेषोऽपि पुरातनो हरिरिति परम-भेदमज्ञेष्वपि दर्शयन् । अभेदस्य परत्वं नाम तथाज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् ॥ ४३–६ ॥

यथायोग्यं शतसहस्रलक्षादिभानुदीधितितया । अत एव विभासमानमित्याह । योगिनां विविधतया भासमानम् । अयोग्यानां पुनर्नायं भगवानिति विरुद्धतया भासमानम् । अथापि निजरश्मिमण्डले सर्वविलक्षणतया विशिष्टतया च भासमानम् । यद्यपि तदानीं तत्र सर्वे नैवं ददृशुः । अथापि वसिष्ठदशरथादयः किञ्चिदिव तथा ददृशुः । केचित्तु भार्गवस्य पूर्णावतारत्वमेव नाङ्गीकुर्वन्ति तामसप्रज्ञाः । ते पेचका इव दीधित्यन्धा इति ज्ञापयितुमेव चात्र भगवत्पादो भार्गवं भगवन्तमनन्तभानुदीधितिमुज्जुघोष सम्प्रति रामाय दातुं धनुर्धरम् । सदा दीप्तपरश्वधायुधम् ॥ ४० ॥ वस्तुतस्तु राघवमादिपूरुषं सम्प्रति भूमावागतं ज्ञापयितुमेव स्वयमागतम् । ज्ञापयितुमेव च स्पृधा स्पर्धया सङ्गरायाऽह्वयन्तमिव दर्शयन्तम् । स्वात्मानं चाऽदिपुरुषं समागतं राघवेणाभिन्नं दर्शयितुम् ॥ ४१ ॥ **'हे सुत, ते ज्ञानं भक्तिं वैराग्यं चेति त्रयं प्रददामि'** इति भगवतो गूढाभिसन्धिरित्याहुः । स भार्गवः 'इत्याह' इति शेषः ॥ ४२ ॥ नायमिन्द्रार्जुनयोरिवाभेदः । किन्तु सर्वात्मनेत्याह–अभेदं परमिति । रूपगुणक्रियादिष्वभितोऽभेदं दर्शयन् । अदर्शनेऽपि जानन्ति ज्ञानिनः । अतोऽज्ञविषयमेतदित्याह–अज्ञेषु । अहं हरिः, एषोऽपि हरिरिति ॥ ४३ ॥ उमापतिधृतादुत्तमादप्युत्तमम् ॥ ४४ ॥ हेतुदर्शनपूर्वकं प्रमेयावधारणं निदर्शनम् । इदमित्थं दृष्टम्, तस्मादिदमित्थम्भूत-

---

१. **'–मज्ञेष्वपि दर्शयन्'** । वे.ती.पाठोऽपि तथा। १. **'रणे स्थितौ'**

ततो हि युद्धाय रमेशशङ्करौ व्यवस्थितौ ते[१] धनुषी प्रगृह्य ।
यतोऽन्तरस्यैष नियामको हरिस्ततो हरोऽग्रेऽस्य शिलोपमोऽभवत्[२] ॥ ४६ ॥

शशाक नैवाथ यदाऽभिवीक्षितुं प्रस्पन्दितुं वा कुत एव योद्धुम् ।
शिवस्तदा देवगणाः समस्ताः शशंसुरुच्चैर्जगतो हरेर्बलम् ॥ ४७ ॥

यदीरणेनैव विनैष शङ्करः शशाक न प्रश्वसितुं च केवलम् ।
किमत्र वक्तव्यमतो हरेर्बलं हरात् परं सर्वत एव चेति ॥ ४८ ॥

ततः प्रणम्याऽशु जनार्दनं हरः प्रसन्नदृष्ट्या हरिणाऽभिवीक्षितः ।
जगाम कैलासममुष्य तद् धनुस्त्वया प्रभग्नं किल लोकसन्निधौ ॥ ४९ ॥

धनुर्य्यदन्यद्धरिहस्तयोग्यं तत्कार्म्मुकात् कोटिगुणं पुनश्च ।
वरं हि हस्ते तदिदं गृहीतं मया गृहाणैतदतो हि वैष्णवम् ॥ ५० ॥

हरेर्बलं उच्चैः हरबलादुत्तमं (जगतः) शशंसुः ॥ ४७ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं विविच्याऽह–यदीरणेनेत्यादिना ॥ ४८–९ ॥ तत्कार्मुकात् रुद्रकार्मुकात् । कोटिगुणं कोटिगुणाधिकम् । पुनश्च वरमुत्तमम् । अतो हि,

---

मेवेति । प्रसमीक्षितुम्, प्रकटं सङ्गतावीक्षितुम् । समर्थयामः सङ्गत्य याचाम इति । समर्थितौ प्रार्थितौ ॥ ४५ ॥ अस्य हरस्य अन्तर्नियामको हरिः । सर्वेषामन्तरस्यान्तःकरणस्य च । **'एष त आत्माऽन्तर्यामी'** इति श्रुतेः । **'सर्वान्तर्यामको विष्णुः'** इति स्मरणाच्च । **'तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् । हुङ्कारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः'** [बा.का.५५.१७] इति वाल्मीकीये । जृम्भितं शिथिलीकृतमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ अभिमुखं वीक्षितुम्, प्रकटं स्पन्दितुं वा । हरेर्बलं जगतः समस्तजीवजातादुच्चैरधिकमिति प्रशशंसुः । जगतः सर्वलोकस्य एतत् प्रमेय-मुपदेशादिनाऽन्वशासन्निति च । **'जृम्भितं तद् धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा'** [१९] इति च ॥ ४७ ॥ यदीरणेन विना एष शङ्कर एव प्रयत्यापि श्वसितुं न शशाक । किमुतान्ये? तस्मात् हरेर्बलं हरादेव परम् । किमु वक्तव्यं हराधीनात् सर्वतश्च जीवजातात् परमिति? ब्रह्मवाय्वोस्त्वविवादान्न रङ्गप्रवेशः ॥ ४८ ॥ जनं जननमर्दयतीति मोक्षप्रदो जनार्दनः । हरति संसारमिति हरिः । यः कल्पान्ते हरमपि हरतीति । अभिवीक्षितः । अभीष्टवितरणेनेक्षितः । मदीयोऽयमिति प्रीतिविशेषेण चेक्षितः । प्रकामं भग्नं प्रभग्नम् । प्रसह्य वा भग्नम् । **'वार्तायामरुचौ किल'** इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४९ ॥ यस्माद्धरिहस्तयोग्यम्, अतो हि वैष्णवम् ।

---

१. '–स्थितौ तौ ध–' २. '–पमोऽभूत् ।'

यदीदमागृह्य विकर्षसि त्वं तदा हरिर्न्नात्र विचार्य्यमस्ति ।
इति ब्रुवाणः प्रददौ धनुर्वरं प्रदर्शयन् विष्णुबलं हराद् वरम् ॥ ५१ ॥

प्रगृह्य तच्चापवरं स राघवश्चकार सज्यं निमिषेण लीलया ।
चकर्ष सन्धाय शरं च पश्यतः समस्तलोकस्य च संशयं नुदन् ॥ ५२ ॥

प्र दर्शिते विष्णुबले समस्ततो[१] हराच्च निःसङ्ख्यतया महाधिके ।
जगाद मेघौघगभीरया गिरा स राघवं भार्ग्गव आदिपूरुषः ॥ ५३ ॥

अलं बलं ते जगतोऽखिलाद् वरं परोऽसि नारायण एव नान्यथा ।
विसर्ज्जयस्वेह शरं तपोमये महासुरे लोकमये वराद् विभोः ॥ ५४ ॥

अत एव, विष्णुना मया स्वीयतया गृहीतत्वादेव ततो वरम्[२] ॥ ५०–३ ॥ अलं परिपूर्णम् । इह मयि स्थिते तपोमये तपः-प्रधाने । लोकमये लोकव्याप्ते ॥ ५४ ॥

यद्यपि शैवं धनुरपि संहारकर्मणे प्रभवति । तथाऽपि तस्य कार्मुकत्वं सावधिकम् । वैष्णवं तु ततोऽपि कोटिगुणम् । न तावन्मात्रम् । पुनश्च वरम् । निरवधिकं तस्य प्राभवमित्यर्थः । अथ च शैवात् कार्मुकाद् कोटिगुणं वरमिति व्यपदेशमात्रम् । वस्तुतस्तु पुनरपि कोटिगुणादपि वरं हि । अतश्च वैष्णवम् । यतो वैष्णवम् विष्णुनैव धार्यम्, अतो मया धृतम् । यतो मया विष्णुना धृतम्, अतश्च वैष्णवं हि ॥ ५० ॥ सज्याबन्धं ग्रहणमाग्रहणम् । नतु दण्डवद् ग्रहणम् । लक्ष्यवेधाय कर्षणं विकर्षणम् । तदिदमुत्तरपद्ये स्फुटम् । प्रकटं सर्वजनसमक्षं रामाय ददौ । तेन रामे विष्णुबलं प्रकटमज्ञानामपि दर्शयन् ॥ ५१ ॥ प्रग्रहवदनायासेन ग्रहणं प्रग्रहणम् ॥ ५२ ॥ समस्तलोकस्य प्रकाशं दर्शिते । समस्ततः सर्वस्मादपि प्रकृष्टे विष्णुबले दर्शिते इति वा । समस्ततो देवगणात् हराच्चेति वा । मेघौघगभीरयेति । मेघ इति मेघध्वनिरुच्यते । तस्य ओघः परम्परा । तद्वद् गभीरया । **'ओघो वेगे जलस्य च । परम्परायां वृन्दे च'** इत्यभिधानम् । न पराभूतस्येव कुण्ठिता गीः । किन्तु निरन्तरा गभीरा च वाग्धारा निस्ससारेति । एतेन यत् क्वचित् भार्गवस्य पराभवदैन्यम्– **'निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत'** [रामा.बा.कां.७६.११] इत्यादि तद् दर्शनभाषामाश्रित्येति सूचितम् । यच्चाज्ञानवचनम्– **'राम राम महाबाहो न वेद्मि त्वां सनातनम्'** [पा.पु.उ.खं.२४२.१६९] इति, तद् गुह्यभाषामयं तामसजनमोहनमिति च । वस्तुतस्तु न वेद्मीति काकाक्षेपः । न वेद्मि किम्? वेद्म्येवेति परमार्थः ॥ ५३ ॥ तपोमये महातपःसञ्चितशक्तिशालिनि । लोकमये सर्वलोकहृदयं प्रविश्य जनमनोमालिन्यकारिणि । नेयं तस्य स्वशक्तिः । किन्तु तपसा प्रतोषितस्य विभोर्ब्रह्मणो वरात् ॥ ५४ ॥

---

१. **'समस्तशो–'**

२. रुद्रकार्मुकाद् वरम् । अथवा जगतो वरमित्युत्तरान्वयि ।

पुराऽतुलो नाम महासुरोऽभवद् वरात् स तु ब्रह्मण आप लोकताम् ।
पुनश्च तं प्राह जगद्गुरुर्य्यदा हरिर्जितः स्याद्धि तदैव वद्ध्यसे ॥ ५५ ॥

अतो वधार्त्थं जगदन्तकस्य सर्वाजितोऽहं जितवद् व्यवस्थितः ।
इतीरिते लोकमये स राघवो मुमोच बाणं जगदन्तकेऽसुरे ॥ ५६ ॥

पुरा वरोऽनेन शिवोपलम्भितो मुमुक्षया विष्णुतनुप्रवेशनम् ।
स तेन रामोदरगो बहिर्ग्गतस्तदाज्ञयैवाऽशु बभूव भस्मसात् ॥ ५७ ॥

इतीव रामाय स राघवः शरं विकर्षमाणो विनिहत्य चासुरम् ।
तपस्तदीयं प्रवदन् मुमोद तदीयमेव ह्यभवत् समस्तम् ॥ ५८ ॥

[१]निरन्तरानन्तविबोधसारः स जानमानोऽखिलमादिपूरुषः ।
वदञ्छृणोतीव विनोदतो हरिः स एक एव द्वितनुर्म्मुमोद ॥ ५९ ॥

तदेव विविच्याऽऽह–पुराऽतुलो नामेति । जगद्गुरुर्ब्रह्मा प्राह ॥ ५५–६ ॥ तपोमय इत्युक्तं विवृणोति– पुरा वरोऽनेनेत्यादिना । तदाज्ञया भृगूत्तमाज्ञया ॥ ५७ ॥ इति हेतोः दैत्यनिधनार्थं रामायेव शरं विकर्षमाणः असुरं विनिहत्य च तदीयं भार्गवस्य विद्यमानं तपो मया नाशितमिति प्रवदन् मुमोद । भार्गवः पराजित इति विमोहयन् मुमोदेति भावः । असुरं विनाश्य तदीयं तपो नाशितमिति कथमवोचदित्यत आह– तदीय-मेवेति । समस्तं चेतनाचेतनात्मकं तदीयं तस्य परशुरामस्य (अधीनमेव

‘इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमार्जिताम् । लोकानप्रतिमान् वा ते हनिष्यामि यदीच्छसि’[बा.कां.७६.७], ‘लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया । जहि तान् शरमुख्येन मा भूत् कालस्य पर्ययः’[७६.१७], ‘स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लोकांस्तपसाऽऽर्जितान् । जामदग्न्यो जगामाऽशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम्’[७६.२२] इत्यादिवचनानामान्तरमाह– पुराऽतुलो नाम । लोकताम् । लोकव्याप्तताम् । हरिर्जितः स्याद्धि । हिशब्दो हरेरजितत्वप्रसिद्धिं स्मारयति । अजितोऽपि हरिर्यदा जितः स्यात् तत्काल एव वध्यसे नान्यथा म्रियस इति । यद्यपि हरिर्न जीयते । अथाप्यात्मानं जितमिव दर्शयतीति विशेषं हीत्याह ॥ ५५ ॥ व्यवहारार्थं स्थितिर्व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥ परशुरामोदरगः तदाज्ञया । आशु बहिर्गमनक्षण एव, रामे जितवद् व्यवस्थितमात्र एव ॥ ५७ ॥ रामाय परशुरामपराभवाय शरं विनोदतः लीलया कर्षमाण इव नाटयन् । लीलाऽपि स्वरूपमेवेति विकर्षमाण इत्याह । भार्गवस्य तपो विनोदेनैव निहतं प्रकटं वदन् । अतुलस्य तपोऽपि भगवदिच्छाधीनमिति भगवदीयमेव हि ॥ ५८ ॥ निरन्तरोऽविच्छिन्नः । **‘जामदग्न्य इति ख्यातः प्रादुर्भावश्च वैष्णवः’** [स.प.४९.१] इति, **‘स एष**

---

१. ‘–रानन्दवि–’

स चेष्टितं चैव निजाश्रयस्य जनस्य सत्तत्वविबोधकारणम् ।
विमोहकं चान्यतमस्य कुर्वन् चिक्रीड एकोऽपि नरान्तरे यथा ॥ ६० ॥

ततः स कारुण्यनिधिर्निजे जने नितान्तमैक्यं स्वगतं प्रकाशयन् ।
द्विधेव भूत्वा भृगुवर्य्य आत्मना रघूत्तमेनैक्यमगात् समक्षम् ॥ ६१ ॥

समेत्य चैक्यं जगतोऽभिपश्यतः प्रणुद्य शङ्कामखिलां जनस्य ।
प्रदाय रामाय धनुर्वरं तदा जगाम रामानुमतो रमापतिः ॥ ६२ ॥

ततो नृपोऽत्यत्यर्थमुदाऽभिपूरितः सुतैः समस्तैः स्वपुरीमवाप ह ।
रेमेऽथ रामोऽपि रमास्वरूपया तयैव राजात्मजया हि सीतया ॥ ६३ ॥

यथा पुरा श्रीरमणः श्रिया तया रतो नितान्तं हि पयोब्धिमद्ध्ये[1] ।
तथा त्वयोद्ध्यापुरिगो[2] रघूत्तमोऽप्युवास कालं सुचिरं रतस्तया ॥ ६४ ॥

अभवद्धि) ॥ ५८ ॥ निरन्तरानन्तविबोधसारः अत एवाखिलं जानमानः आदिपूरुषः स हरिः वदन् शृणोतीव मुमोद द्वितनुः एक एव । एकत्वादेव वदन् शृणोतीवेत्युक्तम् ॥ ५९ ॥ एवं विडम्बनस्य प्रयोजनमाह—स चेष्टितमिति । नरान्तरे पुरुषान्तरे ॥ ६०–१ ॥ अखिलां शङ्कां रूपादिभेदविषयशङ्काम्

कृष्णो गोविन्दो जातो यदुषु वीर्यवान्' [६] इति चार्घाहरणे ॥ ५९ ॥ सत् निर्दुष्टं तत्वं भगवान् । विबोधो विशिष्टतया विलक्षणतया च बोधः । अपरोक्षज्ञानं वा । निजाश्रयस्य जनस्यैव विबोधकारणम् । अतिशयेनान्योऽन्यतमः । तामसो जनः । चिक्रीडे, अनुसम्परीणामयोगेऽपि तद्विवक्षायामात्मनेपदं भवति । तत्रतत्र तत्तद्योग्यतानुगुणं क्रीडते । अथ च वैदिकेषु प्रयोगेषु अर्थविशेषविवक्षया सर्वस्मादुभयं पदं भवति । क्रीडा चेयं भगवतः स्वभाव एवेति आत्मनेपदम् । तथाहि प्रयुञ्जते **'क्रीडते पुरुषोत्तमः'** इति । अथ च **'चिक्रीड'** इत्येव वा प्रतृण्णम् । 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इतिवद् विश्लिष्य प्रयोगः सर्वविलक्षणत्वज्ञापनाय, एकोऽपि भगवानेवं विश्लिष्य द्विधाऽत्मानं दर्शयामासेति ज्ञापनाय च ॥ ६० ॥ सर्वजनसमक्षम् । तथाहि नृसिंहपुराणे स्मर्यते– **'ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् । पश्यतां सर्वलोकानां तेजो राममुपागमत्'** [४८.५०] इति ॥ ६१ ॥ प्रदाय रामाय धनुर्वरम् । रामश्च तद्धनुर्भार्गवात् स्वीकृत्य वरुणे विसर्जयामास । तथाहि रामायणे–**'गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः । वरुणायाऽप्रमेयाय ददौ हस्ते ससायकम्'** [बा.का.७७.१] इति । एवं देवलोकं प्रति गतं तद्धनुः पुनर्महेन्द्रेणागस्त्याय दत्तम् । स पुना रामाय ददावित्युपरिष्टाद् वक्ष्यते । रमापतिः । तेन रमाया अयं पती राम इति निर्वचनं स्मारयति ॥ ६२ ॥ स्वपुरीमवाप ह । हेति रामस्य रामस्य च समागमं स्मारंस्मारं विस्मयजलधौ मग्नः ॥ ६३ ॥ पयोब्धिः

---

१. **'पयोधिमध्ये'** २. **'–पुरगो–'**

इमानि कर्म्माणि रघूत्तमस्य हरेर्विचित्राण्यपि नाद्भुतानि ।
दुरन्तशक्तेरथ चास्य वैभवं स्वकीयकर्त्तव्यतयाऽनुवर्ण्ण्यते ॥ ६५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते
श्रीमहाभारततात्पर्य्यनिर्ण्णये श्रीरामावतारे अयोद्ध्याप्रवेशो नाम
चतुर्थोऽद्ध्यायः

—०—

[आदितः श्लोकाः– ४०५+६५=४७०]

॥ ६२–४ ॥

एवं वि(चित्रत)चरितानुवर्णनं किमर्थमित्यत आह– वकीयेति । अनेन (कर्तव्यं) क्रियत इत्युक्तं भवति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां वेदाङ्गतीर्थभट्टारकविरचितायां तात्पर्यदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः

क्षीराब्धिः । अयोध्यापुरिगः, अयोध्यानगरे निवसन् । ~~पुरिगि~~ इति सप्तम्या अलुक् । पुरीगो वा पुरिगः । ङ्यन्तस्य ह्रस्वः–**'ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम्'** [अ.सू.६.३.६३] इति । गमिर्निवासार्थे प्रचुरं प्रयुज्यते । सुचिरमिति । द्वादशवर्षाणीत्यर्थः । **'तत्र द्वादशवर्षाणि सीतया सह राघवः । रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रिया'** [उ.खं.२४२.१८५] इति पाद्मे । स्वयं रममाणो लोकान् रमयामासेत्यर्थः । **'ततो द्वादशवर्षाणि रेमे रामस्तया सह'** [पा.खं.३६.१७] इति च । स्कान्दे चैवम् । रतस्तया सीतारूपया श्रिया । तदेवमेकेनाध्यायेन बालकाण्डकथा सविमर्शं समगृह्यत ॥ ६४ ॥ लोकदृष्ट्या विचित्राण्यपि दुरन्तशक्तेर्हरेर्दृष्ट्या नाद्भुतानि ॥ ६५ ॥ उपसंहारवाक्ये श्रीरामावतार इति । यद्यपि श्रीरामावतारकथा पूर्वाध्याय एवाकथ्यत । तेन चोत्तराध्यायेष्विव **'श्रीरामचरिते'** इत्येव वक्तुमुचितम् । अथापि रामकथावतारोऽयमिति युक्तं रामावतार इति नाम । अपि च श्रीरामस्य पुरः परशुरामावतारोऽप्यत्रैवेति युक्ततरम् ॥ ✻ ॥

आचार्यगोविन्दकृते
श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयस्य ।
निर्णिक्ते व्याख्याने भारतभावचन्द्रिकाख्याने
प्रगतं चतुर्थाध्यायविवरणं सतां हृदयाभरणम् ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयपञ्चिकायां
भारतभावचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः

—०—